

SZABÓ MÁRTON

A metaforikus politika

A politikai diskurzusok résztvevői gyakran használnak metaforákat. Néhány példa napjaink politikai nyelvéből: *politikai nagytakarítás, Európa-ház, magyar élet, keresztény újjászületés, médiaháború*. Írásomban kísérletet teszek arra, hogy meghatározzam a metafora státuszát a politikai beszédben és leírjam legfontosabb tulajdonságait. Szeretném megmutatni, hogy a politikai beszédvalóság elsősorban metaforikus konstrukció, és a metafora – mert különösen alkalmas a politikai beszéd igényeinek kielégítésére – jelentősen befolyásolja a politikai problémák észlelését és kezelését, a politikai perspektívák kitűzését és megvalósítását. Azt a felfogást képviselem tehát, hogy a politikai metafora nem egyszerűen „szép” és hatásos kép, hanem a politikum (vagyis a beszédben létrejövő politikai valóság) konstitutív eleme.

A POLITIKAI DISKURZUSRÓL

A fenti, példaként említett kifejezések jelentését nehéz lenne pontosan rögzíteni. Tapasztalhatjuk, hogy – metarofikusan szólva – *viták ösztüzében* állnak, különböző politikai felfogások *kikristályosodási pontjai*, és a diskurzusok résztvevői igencsak eltérő értelemben használják őket. Bizonytalan jelentésük és homályos értelmük azonban nem hiba, hanem megszüntethetetlen tulajdonság és használhatóságuk, politikai funkcióképességük alapja.

Mindez – úgy tűnik – ellentétben van azzal az igénnyel, amely a politikai beszédnél, a hatékony cselekvés érdekében, újra meg újra világosságot és egyértelműséget, pontos és félreérthetetlen fogalomhasználatot követel. Amilyen gyakoriak a politikai diskurzusban a metaforikus kifejezések, legalább annyira gyakoriak a metaforák

használóit „pontosításra” felszólító intelmek, amelyek fogalmi tisztázást javasolnak és azt, hogy tartózkodni kell a homályos, félreérthető kifejezésektől. A nyolcvanas években hangzott el például az ország vezető politikusa szájából az elhíresült intelem: *a krumpliceves legyen krumpliceves*. A politikai „beszélők” azonban rendszerint sem a logikai egyértelműség, sem a fogalmi tisztázottság követelményét nem teljesítik, folyamatosan használnak félreérthető szavakat, homályos és utaló kifejezéseket. Talán nem véletlen, hogy az iménti példa maga is ilyen; metaforikus kifejezéssel tiltakozik a metaforikus homály és rejtély ellen. Vélhetően azt kívánta a politikustársaknak mondani: ne beszéljetek mellé, ne hazudjatok.

Platón a *Politeiában* az ideális állam megteremtése érdekében két követelményt állított fel: az állam vezetését filozófusokra kell bízni, és működését (a közösség életét) a filozófia elvei és normái szerint kell szervezni.¹ Az első akár teljesíthető is, a második azonban nem, hiszen a politikában a tudomány és a tudós is a politika nyelvén szólal meg, a beszéd nényemegállapító, leíró jellege alárendelődik más funkcióknak. Ugyanakkor a politikumban állandó az igény az igazságdiskurzus iránt. A beszélők önmagukról azt állítják – és többnyire így is gondolják –, hogy igazuk van, mert közöttük és a valóság között nincs semmi, szavaik a tények pontos, tiszta és világos tükrei. Nem hiszem, hogy az objektív bizonyosságok felmutatása utáni vágyat kevésbé fontosnak és funkcióképesnek kellene tartanunk, mint a vitatható, a homályos és bizonytalan beszédet. A politikai diskurzust éppen a kettő termékeny feszültsége élteti: a bizonytalan és a biztos, a meggyőző és a vitatható, a végérvényes és az ideiglenes, a homályos és a világos valóságok egyidejű és egymást feltételező létezése.

Miről szól a politikai szöveg, miről folynak a politikai diskurzusok? Tartalmilag a közösség gondjairól és feladatairól. Az embereknek valamilyen módon mindig meg kell szervezniük szűkebb-tágabb közösségi létezésüket, számtalan és igen különböző feladatot közösen kell megoldaniuk, el kell hárítani a közösség fennmaradását, fejlődését veszélyeztető külső és belső tényezőket, ami rendkívül sokféle és változó tematikát jelent, de a közbeszédben mindig közösségi problémák és célok, nehézségek és törekvések tematizálódnak. Természetesen el is lehet őket véteni, de csak a köz nevében. Mindehhez szükség van a tények „szigorú számbavételére”, a pontos leírásra is, ám még inkább értékelésre, identitásra és cselekvésre. A politikai beszéd megértésének nehézségei többek között abból adódnak, hogy ezek az igények gyakran úgy jelennek meg, mint objektív leírások, így könnyen keletkezik az a látszat, hogy a tudományos és a politikai diskurzus között csak fokozati különbség van.

A közösség feladatai és gondjai nem léteznek az érintett személyek életén és beszédén túl, soha nem kész adottságok, amelyeket csak fel kell fedezni, mint egy bolygót, kémiai elemet vagy atomi részecskét, és aztán a maguk objektivitásában ábrázolni őket, minimumra redukálva közben a szubjektivitást. A politikum tárgyait és témáit, a

közösség gondjait és feladatait valamilyen módon meg kell fogalmaznia az érintetteknek, mert különben a dolog nem létezik.² Ha ez az állítás igaz, akkor ennek két fontos konzekvenciája van. Egyrészt a politika a viták világa, mert hiszen nincs készen, a beszédben születik meg és általa is lesz azzá, ami. Vagy fordítva: a politika az a szféra, ahol az emberek közösségi konfliktusait kihordják, problémáikat megfogalmazzák, feladataikat megvitatják. A politikai beszédnek tétje van, ezért vitatkozó, és maga a beszéd is originális politikai cselekedet. Másrészt a politikai beszéd eleve homályos. Sem a vita, sem a semlegesnek tűnő politikai jelentésadás nem a tárgyilagos leírást, a precíz fogalmi distinkciókat igényli. Mindkettőben vágyak, érdekek, igények, félelmek „szólnak meg”, aminek a természetéről gyakran maga a megszólaló sem tud számot adni, vagy esetleg nem vállalja a nyílt beszéd kapcsolatokat romboló és a beszélőt kiszolgáltató következményeit. Az utalás, a sejtetés, a homályosság, a bizonytalanság nem hiba, hanem a politikai beszéd egyik lényegi jellemzője.

A politikai diskurzust tematizáló különböző felfogások konklúziója, hogy „ez a beszéd” a hatalomról folyik: például az erőszak valamilyen formájáról, a befolyásról, az érdekekről, a hatalmi intézményekről és a hatalomra törő cselekedetekről. A megállapítás evidensnek tűnik, mintha a vallási beszédről azt mondanánk, hogy az istenekről, a művésziről pedig azt, hogy a műalkotásokról szól. Miért kell akkor az evidenciát újra és újra felfedezni? Azt gondolom, azért, mert a politikai beszédnek van egy specifikus vonása, nevezetesen: nem arról beszél, mint amiről szól. Az ideológiakritikák születése éppen ennek az összefüggésnek a felismeréséhez kapcsolódik. Mint ez ismert, ebből a pozícióból a jelenséget tudaton kívüli tényezők (elsősorban az érdekek) hatásával magyarázták és a felvilágosodás szellemében komoly reményeket fűztek ahhoz, hogy megteremthető a „pártatlan”, a „lebegő”, az „uralommentes” politikai diskurzus. A huszadik századi nyelvi és strukturalista, funkcionalista elemzések „újítása”, hogy a jelenség okát nem külső, hanem belső tényezőkben keresik. Közös vonásuk, hogy analógiákat látnak a nyelvi-tudati struktúrák és a hatalmi-politikai „állapotok” között. Megállapításaikat talán összegezhethetjük így: *a hatalomteremtést már maga a semlegesnek tűnő nyelv és a beszéd is immanens módon magában hordozza, mert bizonyos általános formái egyúttal politikai valóságészlelések és konstrukciók is.* Carl Schmitt az antinomikus gondolkodást tartja a politikum lényegének, amely legkiélezettebb formájában (barát-ellenség) konstituálja a politikát. Reinhart Koselleck fogalomtörténeti kutatásai során arra a konklúzióra jut, hogy a politikai fogalmak használati módja hozzá létre és fejezi ki a politikai viszonyokat; ha az identitást általános fogalmakhoz kapcsoljuk (például a nemzethez, a párthoz), akkor olyan bináris aszimmetria keletkezik, amelyben a saját fogalom exkluzív és felülvizsgálhatatlan, az ellenfogalom pedig kizáró és diszkriminatív. Pierre Bourdieu a szimbolikus (nyelvi) tőke létrejöttét úgy magyarázza, hogy a szimbolikus rendszer eleve „hatalmi logikát”

követ, mert a jelentést általában is az egyesítés és elválasztás, a kizárás és bekebelezés nyelvi logikájával hozza létre. *Niklas Luhmann* a funkcionálisan differenciálódott modern társadalom egyik kommunikációs részrendszerének tekinti a politikát, amely nem más, mint az állami erőszakra való szüntelen kommunikatív vonatkoztatás, „információs” kódja pedig a kormányozni/ellenzékben lenni dichotómia.

Mi történik akkor, ha a hatalom – mint ezek az utalások mutatják – „beköltözik” a nyelvbe? A legfontosabb következmény: a politikai beszédet többé már nem tekinthetjük elsődrendűen vagy kizárólag ideológiai küzdelemnek. Jogosultnak tűnik az a szkepszis is, amely ezeket a felfogásokat áthatja. Az ideológiakritika még az általános egyetértést ambicionálta, a nyelvpolitikai küzdelmek tematizálásai már csak a toleranciát. A kritikai, a leleplező attitűd ugyan megmaradt, de ezt már nem pusztán a mindenkor „másikra” vonatkoztatják. Ha lefordítjuk mindezt a politizálási szituációra, akkor a következő magatartási norma konstruálható: a *közbeszéd* különböző témái és vitái eltérő élethelyzetek és ennek megfelelő beszédmódok következményei, a *közélet* fenntartása érdekében azonban egyezségekre kell jutni, kölcsönösen el kell fogadni egymás politikai valóságát. Ezzel a politikai implikációval igazán egyet lehet érteni, ám ez sem feledtetheti, hogy a tudományos alapprobléma változatlanul megválaszolatlan. Hogyan lehetséges, hogy a politikai beszéd mást mond, mint amiről szól?

A fenti utalások talán elegendőek annak a ténynek a rögzítéséhez: megalapozott volt a nyelvi „szempontok” bekapcsolása a politikai beszéd elemzésébe, és az is, hogy a nyelvi és a tárgyi valóság között strukturális megfeleléseket mutattak ki. A probléma abból adódik, hogy az elemzések bizonyos értelemben egyoldalúak maradtak, a *politikai nyelvnek túlságosan a leíró, absztrakt, fogalmi oldalára koncentráltak*. A politikai beszéd azonban alapvetően más természetűnek mutatkozik. Sokkal jobban hasonlít a „képi”, a metaforikus, mint a leíró, tudományos beszédhez. A metaforikus kijelentésekben ugyanis soha sem az van, aminek „szó szerint” lennie kellene; a metafora mindig valami mást jelent, mint amiről szól. És ez a „más” nem külső és idegen elem, amely akár el is maradhat, mint a nyelvi különbségtételből a hatalmi differenciáció. Ilyen értelemben belső, strukturáló elemnek kell tekinteni azt aényt, hogy a politikai szövegek – témájukat tekintve – közügyekről szólnak; feladatokról, gondokról, eszközökről, akciókról. A politikai diszkusszióknak tartalmilag ez a legfontosabb vonatkozási pontja, nem pedig az erőszak, az érdek, az ellenség stb. Erről szólnak tehát, de nem ezt mondják. *A közbeszéd alapvető strukturális ellentéte a közfeladat kitűzése és megoldatlansága között feszül*. A politika szereplői mindig „közboldogságot” ígérnek, mert ezt kell tenniük, hogy „létezzenek”, ám ez soha nem teljesül; csak ideiglenes, részleges megoldások vannak. A közösségi gondok maguk megoldhatatlanok, de kikerülhetetlenek. *A politikai beszédnek nem az a karaktere, hogy „szép”*

szöveg, amihez egy „csúnya” (hatalmi) valóság társul, hanem az, hogy maga a szép szöveg a csúnya, mert nem az, ami. A hatalom, az erőszak, az egyenlőtlenység és más jelenségei a politikai életnek ezen a „metaforikus tengelyen” jelennek meg, és a zavarbaejtő kétértelműségek, homályosságok, paradoxonok alkotják azt a nyelvi közeget, amelyben – hogy esztétikai kategóriákkal fogalmazzunk – a legborzasztóbb meg a legfelemelőbb tetteket szokták elkövetni, néha ugyanazok a személyek.

AZ ABSZOLÚT POLITIKAI METAFORA

Azt állítjuk tehát, hogy a politikai beszédnek metaforikus alapvonásai vannak, hiszen metaforikus kontextusban – írja a nyelvész – a szó „mást mond (meint), mint amit jelent (bedeget)” (Weinrich 1963: 340). De mi a metafora – fűzhetjük tovább gondolatainkat –, amely a politikai beszéd megértésének a kulcsa. Amilyen kézenfekvő a kérdés, olyan nehéz rá a válasz. A metaforáról mint nyelvi jelenségről mintegy kétezer év óta folyik a tudományos diskurzus, ám a különböző érdeklődésű és előfeltevésű megközelítések nem integrálhatók egyetlen teóriába.³

A retorikai-poétikai tradícióban stilisztikai eszköznek tekintették a metaforát, olyan szokatlan, ám leleményes és érdekes szókapcsolatnak, amellyel a szónok és a költő absztrakt-fogalmi nyelven is előadható mondandóját érzékletessé és hatásossá teszi. Ezt a „díszítő-teóriát” azonban erősen kikezdték a szemantikai elméletek, a strukturális és a huszadik századi hermeneutikai értelmezések.⁴ Mindenekelőtt kétségessé vált, hogy a metafora (mint a többi szókép is) pusztán szokatlan szókapcsolat lenne, amely valamilyen másképpen is előadható gondolat helyettesítésére szolgálna. A metafora – fogalmazódott meg – nem helyettesít, rövidít vagy kiegészít valamit, hanem a kifejezés mással nem pótolható kapacitása és képessége, amely az emberi megnyilatkozás minden területén jelen van: a művészetben természetes módon, de a tudományban, a vallásban, a mindennapi életben és a politikában is.

Mindez kétségessé tette a trópusok egymástól való merev elválasztását. Megszülettek azok az elemzések és elméletek, amelyek levezették egymásból a különböző szóképeket, kimutatták a közöttük levő szemantikai és strukturális azonosságokat (Todorov 1975; Jakobson 1972; Kelemen 1990). Dolgozatomban a metaforát, a metaforikus beszédet vagy a metaforizáció kifejezéseket én is összefoglalóan, a képes beszéd és a képi gondolkodás értelmében használok. Todorov erre a funkcióra a szimbólum és a szimbolizáció kifejezést javasolja, ahol is a szimbolizáció a szóképek közös neve, illetve a különböző szóképek a szimbólumok megfejtésének kódjait nyújtják.⁵ A megkülönböztetésre ez az elnevezés a politikum szférájának elemzésénél azonban nem alkalmazható, mert félreértésekhez vezetne. Igen kiter-

jedt irodalma van az úgynevezett szimbolikus politikának, avagy a szimbólumok politikai használatának (lásd például: Edelman 1964, 1971; Elder–Cobb 1983). Ezekben a munkákban a szimbólum kifejezés igen közel van az eszme, az idea, a fogalom értelméhez, így a szimbolikus politizáláson többnyire a politika valamennyi nem materiális jelenségét értik. Ehhez képest a (politikai) metaforizáció szűkebb és alapvetőbb jelenség.

Grammatikai struktúráját illetően a metaforában nem absztrakt-fogalmi, hanem konkrét-logikai kontextus található.⁶ Használata során nem egy fogalomban jelölt absztrakt értelem, azaz a benne foglalt más absztrakt fogalmak klasszifikálása történik meg, nem egy jelölőhöz rendelt jelöltegyüttes növelése, csökkentése vagy átrendezése. Nem arról van szó, hogy bizonyos határok között fogalmi pontosságra és szabatoságra törekednének a beszélők, hanem valamilyen konkrét dolognak az analógiás „kibontása”, értelmezése zajlik. Ezért lehet azt mondani, hogy a metafora mindig utal valamire, ami nem ő. Mert utal és sejtet, tág teret ad az értelmezéseknek, ami viszont kinyitja a kontextust az ember teljes „világa” felé. Az absztrakt-fogalmi gondolkodás esetében az érzelmek, az értékelés és az akaratok létezése külsőleges, és jelenlétük külön magyarázatot igényel (Dieckmann 1969: 58–80.).

Nemcsak két önálló tudatbeli entitás kapcsolata képezhet azonban metaforát. A konkrétól az absztrakthoz vezető metaforikus haladás kiindulhat objektív történésekből, eseményekből, hirtelen vagy újonnan keletkező jelenségekből is. Mondjuk egy ország légiereje váratlanul *bombatámadást* indít egy másik ország létesítményei ellen, gyanús körülmények között *meghal egy politikus, lemond a trónjáról az uralkodó, vagy tömegdemonstráció* zajlik le – ezek és más hasonló események igen erős metaforikus értelemmel bírnak. Egyrészt számtalan jelentéstudajdonítás kíséri őket, másrészt képek akár teljesen új megvilágításba helyezni az addig folytatott politikát (Edelman 1964: 70–76).

A hermeneutikai elemzés a metaforának teljesen új és eredeti értelmét tárta fel, amely rávilágít a politikai beszéd és a metafora szerkezeti hasonlóságára is. A teória megalkotása Hans Blumenberg nevéhez fűződik. Elméletében a metaforikus beszéd természetének feltárása valójában a gondolkodás szubstruktúrájának sajátosságára irányuló kérdés, szemben az évezredek retorikai és stilisztikai tradícióival, amely a metaforát – mint láttuk – költői képnek és szónoki fogásnak, a megszokott szavakat helyettesítő díszes és hatásos beszédnek tekinti. Blumenberg szerint *egy gondolkodási paradigma lényege egy rejtett metaforika*, amelyre a teoretikus praxis is hallgatólagosan hagyatkozik (lásd Haverkamp 1983: 20–21). Vagyis a fogalmi gondolkodást egy „képes” gondolkodás strukturálja. A metafora elemi és eredeti megismerési mód, vélhetőleg az ősi mondatok (monorémák) egyik strukturáló elve (Horváth 1990), és a jelentésváltozások legfontosabb hordozója⁷, tehát nem transzformálható át minden további

nélkül fogalmi kifejezéseké. Blumenberg ilyen értelemben tesz különbséget háttér metafora („Hintergrund Metapher”) és abszolút metafora („Absolut Metapher”) között. Abszolút metafora az absztrakt fogalmiságban feloldhatatlan gondolkodási alapstrukturák nyelvi formája (Blumenberg 1983: 290).

Ricoeur a hermeneutika alapproblémája és a metafora összefüggésének kérdését hasonló módon válaszolja meg. Azt mondja, hogy egy szöveg értelmezésében a metafora és az interpretáció egymást kölcsönösen feltételezi: „egy metafora megértése adja a kulcsot hosszabb szövegek, mondjuk irodalmi művek értelmezéséhez”, illetve „az interpretáció szintjén a metafora megértéséhez a szöveg megértése a kulcs” (Ricoeur 1983: 363, 369). A diskurzusok és szövegek „mélyén” metafora van, amely ugyan a textusban megmutatkozik, de nem azonos vele.

Blumenberg felteszi azt a kérdést is, hogy milyen létezési és megismerési pozíció „szüli” a megmutatózó (és természetesen értelmezhető), de elméleti-fogalmi módon nem lefedhető-elmondható képes beszédet. *Abszolút metafora akkor jön létre – mondja –, ha az ember megválaszolhatatlan, de eliminálhatatlan problémával találja magát szembe.* Ezért sem lehet a metaforikus beszédet alkalmi megnyilatkozásnak vagy a mítosztól a logoszhoz vezető út nyelvi maradékának tekinteni. De nem véletlen, ha valaki ezt mégis úgy fogja fel – írja Blumenberg. Alapja az a meggyőződés, hogy a kozmosz és a logosz korrelációban van egymással, azonos a strukturájuk (Blumenberg 1983: 286).

A metaforikus beszéd a teológia és filozófia legitim kifejezésmódja: a világi és az emberi létezés alpdilemmáit csak metaforikusan lehet tematizálni; a kikerülhetetlen, ám logikailag megválaszolhatatlan problémák metaforában „szólnak” meg. Legyen példánk itt egy mindenkit érintő kérdés. Mindaz a tudás és tudatlanság, vágy és korlát, amelyet a filozófiai teológia az istenség fogalmában fejez ki, nem lehet tapasztalati kérdés, nem vonatkozhat rá olyan értelemben predikátum, mint a tárgyi világra. Csak metaforikusan lehet felvetni és megközeleíteni: *apa, igazság, hatalom, élet, teremtő* stb. Az ilyen metaforák legitimitását a tomizmus egy proporcionális (arányos, viszonylagos) analógia jogosultságával igyekszik megalapozni (Köller 1975: 269). Köznapi nyelven ezért és csak ilyen értelemben lehet az istenségről szólni. Mindez azt is jelzi, hogy itt az alapprobléma nem teológiai, hanem hermeneutikai. Az abszolút metafora nem a tartalomról, hanem a formáról, nem a szubsztanciáról, hanem a kereséséről, nem a megérkezésről, hanem az útról beszél. Az általa kifejezett konkrét konstrukciót vagy választást ugyan el lehet utasítani vagy egy másikkal pótolni, de elutasíthatatlan az a metaforikusan megmutatózó élethelyzet, amelyet az emberek itt felvetnek, értelmeznek és megkísérelnek valahogy megoldani.

A hermeneutikai pozíciójú elemzések felfedték a nyelvi formáját annak a problémának, amely – hosszú tradíció után – a huszadik

században vált egyértelmű filozófiai tudássá: a megismerő ember *egyéni* létének alapproblémáit esetleg csak felvetni tudja, de megoldani nem. Semmi okunk feltételezni, hogy mindez másképpen van az ember *közösségi* életében. Vajon milyen tapasztalat alapján állíthatjuk, hogy valaha is megszűnnek például a vezetettek és a vezetők, az utópiák és a realitások, a magánérdekek és a közhaszon, az egyenlőség és az egyenlőtlenség, a teljesítmény és az elismerés, az alá- és fölérendeltség, vagy az engedelmesség és a szabadság konfliktusos viszonyában kifejeződő közösségi-politikai „állapotok”? Persze ha megmaradunk a tradicionális álláspontonál, mely szerint a politikai nyelv is alapvetően leíró természetű, bár tévedésekkel és illúziókkal terhelt, akkor a nyelvi keretek „szorítanak” bennünket arra, hogy objektív igazságokban, fogalmi „lefedésekben”, cáfolhatatlan bizonyítékokban, tévedések leleplezésében gondolkodjunk. A politikai nyelvet így fejletlen vagy rosszul konstruált és használt tudományos nyelvnek fogjuk tekinteni. A metaforát konstitutív tényezőként elfogadva kilépünk ebből a tradícióból.

A politikai diskurzus megoldhatatlan, de örökösen megoldásra váró közösségi problémák és feladatok tematizálása. Mert cselekvésre orientált, a megoldást mindig kitűzi és többnyire végre is hajtja, de maga a közösségi gond más módon, más alakban „újratermelődik”. A magán- és a közérdek (vagy Arisztotelész pontosabb terminológiája szerint: az egyéni és a közösségi boldogság)⁸ közötti ellentét csak időlegesen és adott határokon belül oldható fel. Maga az ellentét megszüntethetetlen, és ezt a paradoxont éppen a politika szférája jeleníti meg. Ezért „szólal meg” a politikum a legfontosabb kérdésekben metaforikusan. Utal, sejtet, felidéz, távoli dolgokat kapcsol össze (a *nemzetet* a halállal, az ébredéssel, a gyökérrel, a vérrel, a gerinccel, a törzssel, a mennyországgal és a sorssal; a *szabadságot* a madár röptével, a nyitott kapukkal és a távolba vezető utakkal, a falak omlásával és a szavak áradásával). Ezek az érzelmileg telített retorikus egymás mellé rendelések igen „beszédeselek”, bár nem szillogisztikus következtetések vagy analitikus felsorolások.

Arisztotelész szerint (1982: 179) a „metaforák talányosak”. Az antropológus pedig arról ír, hogy sokszor érthetetlenek vagy triviálisak, de „egy olyan kijelentés, mely szerint »mi arara papagájok vagyunk«, kulturális értelemben rendkívül mély, alapvető és relevatív” (Sapir 1977: 32). Azt nem állíthatjuk, hogy minden politikai metafora ilyen természetű lenne, de azt igen, hogy a politikai alapdilemmák és -feladatok metaforikusan szólalnak meg. Egy korszak vagy politikai berendezkedés „titkát”, lényegét a metaforák közvetítik.

Az abszolút metaforát tehát a politikum (vagyis a beszédben megmutakozó politika) lényegének, szervező elvének tekintem. Mindez komoly következményekkel jár a politikai „kozmosz” más részeire nézve (például az intézmények működésére, a politikai döntésekre és akciókra), valamint a „kocsmától a parlamentig” zajló politikai beszéd más formáira is (például a vitákra, a politikai elem-

zésekre és leírásokra, a propagandára, az ideológiára, a politikai mítoszokra). Írásomban több ízben utalok ezekre, de a részletes elemzés szétfeszítené a dolgozat kereteit. Itt csupán az abszolút politikai metafora „természetét” igyekszem bemutatni és jelentősége mellett érvelni. A továbbiakban a politikai metafora pragmatikai dimenzióját elemzem. A kommunikált, a „használatban lévő” metaforák négy sajátosságát fogom kiemelni: valóságkonstruáló, cselekvésvezérlő, identitást teremtő és manipulatív karakterét. Ezeket a vonásokat, illetve közülük valamelyiket emelik ki az empirikus kutatások, a politikai metafora egy-egy konkrét formáját elemző munkák is (Edelman 1971; Winckler 1970; Jäger 1971; Mittelberg 1967; Köller 1975; Wesel 1991).

A METAFORIKUS POLITIKAI VALÓSÁG

Murray Edelman írja a háború megnevezésére használt metaforákról: „Ha az ember elrettentésről és ütőerőről beszél, akkor ez azt jelenti, hogy a háborút versengésnek fogja fel, ha legalizált gyilkolásról szól, akkor viszont emberi mérszárszéknek tekinti, ha viszont a demokrácia megmentéséért folyó küzdelemről szól, akkor a háború homályosan definiált eszköz egy kívánatos cél elérésére” (Edelman 1971: 67).

Elrettentés, gyilkolás, megmentés – ezek az állítások nyilvánvalóan hasonló tények metaforikus predikátumai. Melyik állítás az igaz? – tehetjük fel az obligát kérdést. Csakhogy ez a kérdés itt nem „működik”. Ugyanis mindegyik metafora igaz, sőt a sort folytathatjuk: a *bűnösök megbüntetése, élettérnyerés, etnikai tisztogatás, jogos önvédelem, az agresszió elhárítása*. „Mindezek a metaforák – kommentálja Edelman saját példáit – kiválasztott tapasztalatokat mozgósítanak, másokat ignorálnak.” Vagyis a metafora hatásos nyelvi eszköz arra, hogy „az ember mindazt hangsúlyozza, amiben szívesen hinne, és elhallgassa azt, amit nem kíván megtapasztalni” (Edelman 1971: 67). De a metaforák – tehetjük hozzá – még ennél is többre „képesek”: észlelési mintákat jelölnek ki, így cselekvési valóságot konstruálnak.

Távol áll tőlem az a cinikus feltételezés, hogy a háborúban megsebesült katona szenvedése pusztán metaforikus esemény. Ám nincs sebesülés és szenvedés vagy más háborús „cselekmény” értelmezés, jelentésadás nélkül, amit viszont érdekek és szükségletek, kulturális tradíciók és nyelvi kifejezések alakítanak. Ezért lehetségesek a különböző „háborús” metaforák, amelyeknek ugyanakkor van közös struktúrája: alapszerkezetükben a rossz *elhárító bevallását* fedezhetjük fel.⁹ A rossz maga a nagybetűs Rossz: mások megölésének és saját megöletésem lehetőségének az elfogadása. A politikai hatalom rendszerint nem ilyen nyers módon tárja ezt a tényt polgárai elé. Ha már kialakult egy ilyen szituáció, illetve a közösséget igyekeznek háborúba vinni, akkor muszáj beszélni az esemény lényegéről: itt bizony el kell követni a legfőbb bűnt, ölni kell és ignorálni kell az emberi élet

védelmének egyetemes parancsát. „Józan” ésszel, köznapi morállal mindez elfogadhatatlan. A metafora kínálja a nyelvi formát, amelyben a helyzet feldolgozható és elfogadható. Büntetés, védekezés, erő, térnyerés, megmentés, tisztogatás – mind olyan kifejezések, amelyek *az egyéni élet jól ismert küzdelmes és versengő vonására* utalnak, de semmi esetre sem jelentik önmagukban mások fizikai megsemmisítését, többnyire még az anyagi és morális tönkretételét sem. A háború metaforáiban az ölés misztériumához és borzalmához ezek az elfogadott és gyakorolt konkrétumok társulnak. Az analógiás nyelvi kapcsolat révén a rettenet feloldódik, a kivételesség mindennapivá, az ismeretlen ismerőssé válik, a legfőbb rossz pedig maga lesz a legfőbb jó. Nincs szükség bonyolult magyarázatokra, teoretikus okoskodásra: a metaforák cáfolhatatlanul hordozzák a maguk valóságát és igazságát.

Pragmatikai szempontból a kérdés eldönthetetlen, de felesleges is, hogy melyik volt előbb: a tény vagy a metaforája. A nyelvi cselekvés ugyanis része a társadalmi cselekvésnek, másrészt egy adott eseményt a nyelv által kifejezett értelmi rendszerben fogunk fel. Ezért aztán ha beindul „az ölés gépezete”, ehhez az emberek meglévő metaforáik alapján közelítenek, az uralkodóvá vált megnevezés(ek) pedig ignorál(nak) minden olyan tapasztalatot, amely nem fér bele a „képbe”.

Edelman „sűrítő” (condensation) jelzővel látja el ezt a nyelvi formát, és azt írja, hogy ahol ezek „működnek, ott elmarad a közvetlen valóság folyamatos átvizsgálása” (Edelman 1964: 6). Közvetítenek tudást, van megismerő funkciójuk, de a politikai metaforák szervező elve nem a leírás, hanem az *értékelés*. Az ismert és elfogadott konkrétumokkal történő analógiába állítás azonban eltünteti az értékelő mozzanatot. A szelekciót és a konstrukciót a rejtett értékelés „szervezi”, és ez a rejtetten képviselt érték adja a metafora erejét is, hiszen itt, „úgy tűnik”, csak cáfolhatatlan tényekről van szó. Nem véletlen, hogy egy hatásos, talán központinak vagy meghatározónak nevezhető metafora köré egész politikai doktrínák és politikai cselekvési rendszerek épülnek: *(ki)zsákmányoló burzsoázia, amerikai jelenlét* (Edelman 1971: 151), *harmadik világ* (Wesel 1991).

Carl Schmitt – mint erre már utaltam – azt állította, hogy a modern politikum (az ő terminológiájával: Das Politische) a barát–ellenség tematizálása mentén jön létre (Schmitt 1987). Tételével nem politikai cselekvésselméletet kívánt megalapozni, hanem a politika szféráját akarta elméletileg értelmezni. A koncepcióban rejlő „negatív antropológia” jogosan bírálható (Pető 1993: 163). Ám ha figyelmünket arra irányítjuk, hogy ő a politikumot ab ovo konfliktusos terepnek írta le, amelyet egy diszjunktív metafora-pár működése „szervez”, akkor megállapíthatjuk, hogy Schmitt fontos összefüggésre utalt: a *politikum metaforikus konstrukciók, ellentétek és viták terepe*. Egy nyelvész véleményét idézve: „a politikai nyelvnek lényegében polémikus alapstruktúrája van” (Köllér 1975: 284).

A tudásszociológiák itt ideológiai ellentéteket írnak le, ezek érdekötöttségeit és érdekartikulációit. Ám ha a „vitatkozó politika” nyelvi

természetére kérdezzük rá, akkor beszédformát keresünk, olyan kifejezési módot, amely egyrészt azonos helyzetekben különböző értelmezéseket konstruál, másrészt ezeket rejtetten teszi. Nincs benne tehát a polémikus alaphelyzet megszüntetésének tendenciája.

Figyelemre méltó, hogy a mindennapi nyelvben magának a vita szónak olyan metaforikus konstrukciói vannak, amelyek a szituációt a harc szavaival írják le (Johnson–Lakoff 1992: 46). A vitában az állítások *védhetők* vagy *védhetetlenek*, az érvelésnek *gyenge pontjai* vannak, ezeket az ellenfél *szétzúzza* vagy *meghátrol előlük*, a kritika *célba talál* vagy *célt téveszt*, a vitatkozók ellenfeleiket *kiütik* és *leterítik*, vagyis *győznek*, vagy *veszítnek*. Okkal feltételezhetjük, hogy a politikai disputák résztvevői tetteiket „békés harcként” élik át. A metaforák körül kikristályosodó viták azt mutatják, hogy az álláspontok mellett mindig lehet érvelni, mert a metaforát az érzelem és értékelés vezérli, nem pedig az „objektív” leírás, az igazság megtalálásának szándéka. A politikai metafora nem leír, ezért nem igaz vagy hamis, hanem értékkel, ezért argumentál és cselekvésre buzdít. Minél hatásosabban készítenek cselekvésre, annál egyértelműbb benne az értékelés és annál többértelmű lehet a leíró értelmezés. A politikai vitákat ezért nem a cáfolhatatlanul racionális érvek döntenek el, hanem a hallgatók–nézők–olvasók véleménye a vita résztvevőinek szerepléséről vagy a helyzet megváltozása, amely új szókinccsel vagy a meglévő szavak átértékelésével jár.

A POLITIKAI CSELEKVÉS METAFORIKUS JELLEGE

A politikai beszéd célra orientált. Legyen radikális vagy konzervatív, szándéka nem az, hogy magyarázzon egy adott állapotot, hanem az, hogy változást idézzon elő benne. A változtató cselekvés struktúrája pedig megfelel a metafora struktúrájának: a konkrétumtól halad az elvont, vagy talán a viszony megnevezése pontosabb így: az ismeretebbtől az ismeretlen felé – a közöttük lévő hasonlóságok alapján. A metaforológia rendszerint a trópus kreatív jellegét emeli ki, de ha a képet „megmozdítjuk”, és az idő alapján tagoljuk, akkor a jelen és a jövő metaforikus viszonya áll előttünk. A jövő a jelenhez képest mindig absztraktabb, elvontabb, idegen és távoli, így a jelen metaforái alapján közelítünk hozzá. A metaforikus út a teremtés és a jövő dimenziójába viszi utasait, mert a cél absztraktumát metaforikus analógiák révén konkretizáljuk. A „teremtés”, a tárgyi és szellemi valóság létrehozása metaforikus logikák útján történik, nem pedig az okok és a feltételek analitikus számbavételével vagy hasonlevű kalkulációval, ami technicista utópia, és az ilyen elven felépülő szervezetek világképet generáló törekvése. A valóságos tettekről – mert a jelen metaforái alapján születnek meg – kevés biztosat lehet előre tudni.

Sokszor előfordult már, hogy meg akarták szüntetni a jelen és a jövő metaforikus viszonyát, azaz a jövőt próbálták megtenni a jelen metarofájává, ezért elkézdtek a célt „részletezni”, „pontosítani”. A vasúti és fizetési „menetrend” vagy a felépítendő ház tervrajza igen megnyugtató tud lenni, de így csak az eszközök és a tárgyak, nem pedig a társadalmak és az emberek jövőjét tervezhetjük. Az értelmezési bizonytalanság és a többértelműség itt egyáltalán nem hiba. A *demokrácia* és a *piacgazdaság* elérése, illetve „működtetése” nyelvileg azért hatékony, mert sokféle konkrét tapasztalat, igény, érzelem és értelmezés vetíthető bele analógiás „alapon”. Nem szükséges ezeket a fogalmakat definiálni, részletezni, aleteit dedukálni, elegendő, ha az érintettek úgy érzik és gondolják: amit tesznek, hasonlít ehhez az absztraktumhoz és mások hasonló elképzeléseihöz.

A metafora *sűrítő* jellegénél fogva is alkalmas arra, hogy a politikai cselekvések nyelvi formája legyen. Mit sűrít a metafora? A kérdésre több megközelítés alapján adható válasz. A nyelv funkciói alapján a *leírást*, az *értékelést* és az *előírást* (Klaus 1971), ehhez kapcsolódva a pszichikus képességek alapján az *értelmet*, az *érzelmet* és az *akaratot*, az ideológia szerkezete alapján a *tudást* és a *véleményt*, az ismeretek alapján pedig az *egyéni és közösségi tapasztalatokat*.

Az *Európa-ház* a mai magyar politikai közbeszédnek is az egyik metaforája, márpedig aki ebben az összefüggésben *házat* mond, mindazt megidézi, amit életünknek ez a fontos és ismert feltétele és „burka” hordoz. Nem szoktuk és nem is kell a szót definiálni vagy értelmezni, nagyjából mindannyiunk számára ugyanazt jelenti, vagyis van egy értelemmel felfogható, leíró tudásunk a házról: az a hely, ahol lakunk, többnyire másokkal (családtagokkal) együtt; ahol életünk legtöbb idejét eltöltjük; amit építünk, berendezünk; amit igyekszünk kényelmessé, tisztává, széppé tenni; ami lehet kunyhó is meg palota is, de mindenkinek laknia kell valahol; ami kifejezi lakói igényét, ízlését, anyagi lehetőségeit; ahonnan naponta elindulunk és ahová újra meg újra megérkezünk. Szóval a ház nemcsak műszaki létesítmény, hanem lakottan az, ami, vagyis otthon. A házról való tudásunkban azért kibogozhatatlanul összefonódik a leírás, az értékelés és az érzelem: a ház jó és fontos, a lakás óv és véd, az otthon elbocsát és visszavár. Lehetetlen a ház szó konnotációiban elválasztani a falakat az emberektől, az épületet az értékektől. A ház (az otthon) utáni vágyat a populáris művészetek is számtalanszor „megénekelték” már, és a házak lerombolását (háborúban vagy őrült tervek alapján), vagy az otthontalanságot a legrosszabb dolgok egyikeként éljük át. Nem lehet véletlen, hogy a haza szavunkban is a ház gyöke szerepel. Így lesz aztán a kifejezés preskriptív (előíró) és akarati jellegű, cselekvést alakító nyelvi forma. Aki házat mond, többnyire külön utalások nélkül is érti rajta a ház építését, berendezését, szépítését, alakítását, óvását.

Ennél sokkal nehezebb lenne körvonaloznunk, hogy Európa mit is jelenthet az emberek számára köznapi nyelven. De hát itt éppen arról van szó, hogy ezt a nehezen értelmezhető filozófiai-történelmi-politi-

kai-szociológiai fogalmat egy érzékelt és ismert fogalom definiálja. Európa sokféle, lehetséges jelentései közül kiválasztódik egyetlen: népek közös háza, otthona, hazája; a hely, ahol mint egy család vagy mint szomszédok békében és jólétben élhetünk. A metaforikus kifejezésben Európára „rászáll” minden pozitívum, amellyel a ház (az otthon) szó rendelkezik; Európa a vágyott otthon.

A politikai nyelvben az Európa-ház metafora gyakran „kibornlik”, metaforasorok képződnek vele kapcsolatban. Beszéltek ide vezető útról, *bekéredzkedésről* és *bebocsátásról* vagy *elutasításról*, a ház *bővítéséről*, arról, hogy alkalmasak vagyunk-e az *együttélésre*, hogy jogosan *jelentkezzünk-e* lakónak, esetleg már *régen* azok vagyunk, ha pedig már itt vagyunk, akkor vajon a *szobában* vagy az *előszobában*, netán a *kamrában* jelölték ki *szállásunkat*. És egyáltalán, van-e számunkra *másik ház*, másik nagy otthon, ahová tartozhatunk, vagy ahová érdemes lenne tartozni. Az ellenkép nem ismeretlen: Európának ugyanis van alternatívája, és ez Ázsia, illetve sem Európa, sem Ázsia (a kettő között, vagy túl rajtuk): *a kommunizmus építése, kompország, harmadik út, ázsiai nép*.

Az *Európa-ház* metafora a jelzett bonyolult problémakomplexust összesűríti: értelem és érzelem, leírás és előírás, tudás és vélemény, okoskodás és tett, töprengés és választás rejtetten van jelen benne. Nem látszanak rajta a politikai küzdelmek, a múlt „kísértetei” vagy a jelen kényszerei. Politikai kép, amely egyszerűen és érthetően fejezi ki az emberek (véltetően) többségének akarátát: szelektál és sűrít, így benne a komplex politikai valóság *egyszerűvé és evidenssé* válik. Az *Európa-ház* metafora egyszerre szimbolizálja és „szervezi” a magyar külpolitika alaptörékvését, valamint az emberek többségének harmónia és jólét utáni vágyát: sok ember közös akarátának és cselekvésének hordozója.

A hagyományos cselekvéseméleti pozíció alapján a metaforikus politikai tettek objektív motivációira és szubjektív értelmezésére kellene rákérdeznünk, aminek a helyes értelmezése egyben leírja a jövőbeli cselekedeteket is, tudományosan igazolva az előzetes hipotéziseket. Készült egy elemzés a nyolcvanas években, amely a Német Szövetségi Köztársaság *harmadik világgal* kapcsolatos politikájának metaforikus karakterét vizsgálta (Wesel 1991). A kutatás a *harmadik világ* metaforát éltető érdekek és motívumok aspecifikus gazdagságát tárta fel.¹⁰ A politikai metaforák szubjektív, egyéni értelmezéséről – ismereteim szerint – még nem készült kutatás, feltételezhetjük azonban, hogy a metafora *leegyszerűsítő, sűrítő és bizonytalan* „természete” miatt ez a vonatkozás sem ígérne sokat a cselekedetek pontos előrejelzése szempontjából. Talán utalna a határookra és a keretekre, amelyekben belül egy-egy adott „metafora vezérelt” cselekedet és akció folyik. Valószínű mégis, hogy a jövőről a legtöbbet a rejtetten megmutatkozó értékek árulhatják el, amelyek azonban, ha tudatos reflexió társul hozzájuk, elvesztjük cselekvésvezérlő erejüket.

Az érzelmek szerepe további bizonytalanságot visz a metaforikus cselekedetekbe. A hatásos metaforák egyszerre kifejezik és gerjesztik az érzelmeket, és megvan az a kulturális szerepük, hogy akár a legalantasabb indulatoknak is legitim nyelvi formát adnak (*etnikai tisztogatás, élettér*). A bizonytalanság, paradox módon, a politikai érzelmek merevségében keresendő. A félelem és szorongás, amely a politikai metaforák egyik döntő struktúráló eleme, mindig utat tör magának, de konkrét iránya és megjelenési módja tervezhetetlen.

A METAFORIKUS IDENTITÁS

Nem vonható kétségbe, hogy a metafora ismeretet is közvetít, használati valamilyen értelmet és jelentést tulajdonítanak neki. A metaforának van általánosító funkciója; például az *Európa-ház* értelme két eleméből absztrahálódik. Csakhogy egy metafora igazságát sem a korrespondencia-elv, sem a koherencia-elv alapján nem lehet megállapítani. „A metaforák igazságát csak az érintettek élettapasztalata és a megismeréshez fűződő érdeke alapján lehet ideiglenesen rögzíteni, azaz evidenciájának mértéke alapján, amelynél az érzelmi aspektusokat is figyelembe kell venni” (Köller 1975: 268). Semmi sem indokolja azonban, hogy csak az absztrakt-fogalmi gondolkodást tekintsük legitim ismeretszerzési módnak: az élettapasztalat, az esztétikai élmény, az intuíció, a hit, de még a misztikus révület is közvetíthet ismeretet, amely köré legitim életvezetés szervezhető. Joggal állapítja meg Blumenberg, hogy ha a descartes-i posztulátumok valaha teljesülnének, azaz minden egyértelműen és világosan definiált, logikailag rögzített lenne, az ember saját specifikumait veszítené el: történelmét, pszichéjét, morálját (Blumenberg 1983: 285).

A (politikai) metaforák azonban nem közvetítenek tudományosan új ismereteket. Természetesen lehet és van is megfelelés a tudományos és a metaforikus tudás között, de más a funkciójuk, és a valóság más szintjén helyezkednek el. A politikai metafora a politikai élet érzéki birtokbavételét szolgálja, az eligazodás eszköze, az érzelmek és a tettek kanalizálója. Az általa közvetített ismeret döntően *az azonosítást és a ráismerést* szolgálja, ezért politikai identitást teremt.

A metaforában analógiák működnek: a két elem között az érintkezések, a részesedések, a tulajdonságok, a hatások stb. szempontjából hasonlóság van, ami lehetőséget ad arra, hogy az ismeretlenebb, idegenebb részt az ismerős valóság részévé tegyük. Az ember újra és újra kísérletet tesz arra, hogy a távoli, az ismeretlen, az idegen dolgokkal szembeni szorongását feloldja, tágítsa létének határait, otthonossá tegye világát. Ennek a metaforizáció a legelterjedtebb nyelvi eszköze: a metaforikus analógiák azt „mondják el”, hogy az ismeretlenek is valamilyen módon olyanok, mint a körülöttünk lévő konkrét dolgok, bármerre megyünk vagy nézünk, többé-kevésbé ismerős dolgokkal és eseményekkel fogunk találkozni.

A politika a közemberek számára távoli, idegen és ismeretlen világ, mind témái, mind szereplői szempontjából; ami ott messze „fent” történik – idézve a gyakori véleményt –, úri huncutság és politikai manipuláció. Nem hiszem, hogy az ilyen ítélezések valaha is megszűnnek. A politika nem az emberek magánéletével, magánproblémáival foglalkozik, tehát mindenképpen „távol van” az egyéntől. És ez a távolság nem mérték és fokozat, hanem eltérő minőség kérdése, tehát strukturális probléma. Ugyanakkor, és éppen ezért, állandóak az erőfeszítések arra, hogy a távolságot csökkentsék, az egyént és a politikát közel hozzák egymáshoz. Az ember szeretne magára ismerni a politikában, a politika pedig azt igyekszik prezentálni, hogy ő nem is olyan absztrakt, távoli, idegen, bonyolult és nehezen érthető.

A *természeti metaforák* régóta szolgálják a politika világának értelmezését és „berendezését”. Az antikvitás óta társadalmi jelenségeket természetből vett metaforákkal magyaráznak. Ezek a metaforák gyakran egész ideológiai rendszerek kikristályosodási pontjai, és vállalóinak identitást adó kulcskategóriái. Ilyenek például az állati és az emberi tulajdonságok analógiába állításából származó politikai metaforák. „Hobbes azért követel valamiféle abszolutista államot, mert »ember embernek farkasa«; Machiavelli azt kéri az okos fejedelemtől, hogy egyszerre »oroszlán« és »róka« is legyen; Nietzsche »vezérállatról« beszél, amelyre minden népnek szüksége van; Spengler az elit tagjait »ehagyottan fészkelő ragadozó madaraknak«-nak nevezi, Theodor Lessing pedig »emberszabású ragadozó majmoknak«-nak hívja őket” (Köller 1975: 287). Az ilyen metaforák gyorsan elterjednek, mert komplex kérdésekre adnak egyszerű, jól érthető választ, továbbá sokoldalú analógiát és értelmezést tesznek lehetővé.

Jäger monográfiában (1971) elemezte a jakobinizmus idejének és a 19. század első felének metaforáit. Úgy találta, hogy Németországban a múlt század első felében a politikai vitákban és szövegekben egyre komolyabb szerephez jutottak a természeti metaforák. Okát abban látja, hogy mind nagyobb tömegek jelentek meg a politikában. A közemberek pedig – humanisztikus műveltség híján – nem értették az addig használt mitológiai metaforákat, ezért helyettük olyanok terjedtek el, amelyeket mindenki megértett. Németország ebben az időben döntően agrárország volt, így aztán természeti metaforákkal igyekeztek közel hozni az emberekhez a politika világát. Ekkor születtek olyan ismert metaforák is, mint a „népek tavasza” vagy a „zsarnokság jege” (Köller 1975: 287–288).

Hitler gyakran használt biológiai metaforákat – állapítják meg a Harmadik Birodalom, illetve a Führer nyelvét elemző kutatók (Köller 1975; Winckler 1970, Klemperer 1984). Ezek a metaforák arra szolgáltak, hogy társadalmi és politikai kérdéseket biológiai és orvosi problémákként az egészség–betegség dichotómiájában lehessen értelmezni. Ellenfeleit Hitler többnyire élösködő, kártékony féregnek nevezte, a neki nem tetsző politikai jelenségeket pedig beteg, korcs, egészségtelen és más hasonló jelzőkkel metaforizálta. Ezzel „tette

szólitó” ismerős világot idézett meg hallgatóinak: a betegség pusztító erejét és elhárításának feltétlen, további magyarázatra nem szoruló szükségességét.

Tudjuk, hogy a „természet” fogalma Rousseau óta politikailag meg van terhelve. A szónak eredendően pozitív aspektusa van: a polgári öntudat abban a meggyőződésben kezdte használni, hogy a „természeti” metaforák révén saját politikai világát fogja megteremteni; a természetjogról szóló vita az abszolút hatalom uralmi igényének aláásását szolgálta. Mára a fogalom ambivalens lett. A Harmadik Birodalom óta csak az használ bizonyos metaforákat politikai konnotációban (faj, vér, korcs, élettér, alacsonyabb rendű stb.), aki valóságosan is közel van a fasizmus eszmeiségéhez. Az új nacionalizmusok azonban új metaforákat merítettek a természetből (gyökértelen, törzs, gerinc, tisztogatás stb.). De lehet a természeti metafora a forradalmi és a konzervatív gondolkodás kifejezője is. Az előbbi esetben a természet fejlődő, megújuló, küzdelmes jellege, a másik esetben pedig rendje, nyugalma lesz a képes beszéd része.

Az elemzett példák azt mutatják, hogy a politikai metaforák az identitást kettős módon szolgálják. Az egyik: az ismeretlen világ ismerőssé és otthonossá tétele. Minden kor és politikai törekvés kitermeli a maga kulcsmetaforáit, létrehozza a maga metaforikus politikai világát. A másik: a metaforák használatának politikai megkülönböztető jellege. A politikai metaforák nem közömbös, tárgyvilágos leíró kifejezések, hanem meghatározott értékelést, érzelmet és szelektív tudást hordoznak, ezért eltérő politikai irányzatok eltérő metaforákat használnak. A metaforák a politika szereplőinek, a politikában megszólaló embereknek identitást kínálnak, és felismerhetővé teszik az együvé tartozókat. Egy-egy metafora használata a közbeszédben már maga politikai tett, az egyén prezentációja és önbesorolása valamely politikai áramlatba, irányzatba. Mondjuk, azok egyike, amelyek *nemzeti gyökér*-ben, *igazságos teherviselésben*, *Európa-házban*, *politikai nagytakarítás*-ban vagy *keresztény újjászületés*-ben fogalmazzák meg önmagukat.

A POLITIKAI METAFORA MINT MANIPULÁCIÓ

A metafora manipulatív funkcióját elemző nyelvész (Köller 1975) úgy látja, hogy két feltétel teljesülése esetén a politikai metaforák különösen alkalmassá válnak az érdekek és szándékok rejtett megvalósítására. Akkor, ha a metaforák használóit rábírák, hogy kikapcsolják metanyelvi reflexióikat, mert ezáltal megszűnik a két tárgyterület közötti hipotetikus kapcsolat, és a feltételezett analógia feltétlen objektivitássá változik. Továbbá akkor, ha a metaforában meglévő értékelő mozzanat polárisan képzett ellentétek részévé lesz.¹¹ A szociológus Edelman (1964) viszont úgy véli, hogy a politikai metaforák

szükségszerűen tartalmaznak értékelő ellentéteket és csak akkor hatásosak, ha használóik objektivitást tulajdonítanak nekik.

A manipuláció manipulátort feltételez, tudatosan megtévesztésre törekvő személyt és akaratot. A politikában ez nem ismeretlen jelenség. Azt gondolom azonban, hogy Edelmannak van igaza, tehát nem tanácsos ebből magyarázni az „egyoldalúságokat”, gondoljunk a hipotézis implikációjára; a manipulátor „megjövulása” elvezetne a politikai nyelv zavarainak megszűnéséhez. A politikai metaforákkal lehet manipulálni, velük embereket megtéveszteni, de csak azért, mert eleve „megtévesztők”. Nem az uralkodók, a politikusok és a politikai piac irányítói találják ki azt (bár kétségtelenül fel- és kihasználják), hogy a politikában megjelenő állampolgár partikularitásokban gondolkodik, érzelmei vezetik, otthonosságra és evidenciára törekszik. Ennek az igénynek a metafora a nyelvi formája. Vele szemben a logikai argumentáció, a racionális érvelés mindig gyengének bizonyul, és csak egy másik metafora lehet a versenytársa. Egy politikai metafora alternatívája ezért egy másik metafora. Vagy pedig kivonulás a politikából – egészen vagy félig-meddig –, a politikum egyéni megszüntetése, tudomásul nem vétele.

A metaforák politikai „működését” illetően a *hatásosságot* kell alapkategóriának tartanunk. Ennek pedig három feltétele és vonása van. Tartalmilag a *depolítizáltság*, nyelvileg az *evidencia* (sűrítés, egyszerűsítés), szociológiailag pedig az *otthonosság* (a használók tapasztalatához, gondolkodásomódjához, érzelmeihez, értékeihez, vágyaihoz igazodás).

A hatvanas évek második felében elemzés készült egy nyugat-németországi bulvárlap, a *Bild-Zeitung* nyelvezetéről (Mittelberg 1967).¹² A szerző arra mutatott rá, hogy a „*Bild-Zeitung* metaforikája az emberek által elérhető tapasztalatokra terjed ki, és kerüli az eredeti és specifikus metaforákat, amelyek terjedelmes hermeneutikai művelletet vagy specifikus tárgyi tudást igényelnének” (Köller 1975: 279). Mittelberg öt tárgyi és képi területre osztotta fel a használt metaforákat annak alapján, hogy a kifejezés a politikát mely tárgyterületből kiindulva metaforizálja. Ezek a következők: a mindennapi élet (*az elnök az ellenzék képébe vágta*), a természet (*a tüntetők áradata*), a technika (*beindult a választási gépezet*), a sport (*a küzdelem első köre a telefondíjak körül folyt*), a katonaság és a harc (*végre felrobbant a koalíció*).

Az elemzés feltételezte, hogy az újságolvasó nem képes átlátni a politika világát, csak érzi a nyomasztó súlyát, ezért erős az igénye, hogy valahogy mégis átláthatónak mutassák be neki, aszerint, ahogyan az ő elvárásai, tapasztalatai és tudása szerint struktúrálnak. A *Bild-Zeitung* metaforái kielégítik ezt az igényt. Mindig az érzékelhető világból indulnak ki és a meglévő gondolati sémákhoz igazodnak. „A metaforizáció ennek következtében arra korlátozódik, hogy az összetett politikai tényeket a mindennapi életből vett analógiák segítségével leegyszerűsítse, személyessé tegye vagy érzelmileg hangsúlyozza,

illetve intimizálja. A szenzációigényt pedig a katonai életből vett hiperbolikus metaforák segítségével elégítik ki” (Köller 1975: 281). A szerző végkövetkeztetése: a *Bild-Zeitung* metaforái a hetvenes évek első felében arról szóltak, hogy *nincs különbség a kis- és nagypolitika világa között*.

A metaforák tematikusan, tartalmuk szerint is azt mondják, hogy valójában a politika nem politika, hanem természeti jelenség, technikai szerkezet, sportküzdelem, egészséges testű ember vagy családi viszony. A metaforák tehát képesek arra, hogy „eltüntessék” a politikából a hatalmat és a társadalmi különbségeket, úgy beszélnek a politikáról, hogy nem arról szólnak. A metafora azonban más módon is depolitizál. Nyelvi sajátosságai (egyszerűsítés, sűrítés, analógiák, evidencia, konkrét logika) cselekvéssé és „harci” eszközzé teszik, amely csak „kifelé”, más metaforákkal szemben viselkedik „politikusan”, befelé apolitikus; elhárít minden reflexiót, metanyelvet. Saját strukturális analógiáit a társadalmi és politikai élet kikezdehetetlen és egyetemes magyarázó elvévé teszi.

JEGYZETEK

¹ „amíg nem esik egybe: hatalom, politika és filozófia, addig (...) nem szűnik meg az államok és az emberi nem nyomorúsága” (Platón 1970:1 39).

² Kenneth Minoque fogalmazta meg a tételt egy Habermas-kritika kapcsán, hogy a politika valósága az, ami a beszédben tematizálódik. Nem létezik ettől független entitás (érdek vagy eszme), amelyre a politikai cselekedetek visszavezethetőek (Minoque 1986).

³ „A metafora mint nyelvi jelenség kétezer év óta tárgya a spekulatív és tudományos reflexióknak, és ezek az eltérő reflexiós tételek a legkülönbözőbb eredményekhez vezettek. A metaforaprobléma irodalmának egészét áttekintve lehetetlennek tűnik valamiféle folyamatos kutatási processzus alapján álló záróteóriát megalkotni. Az egyes kutatások oly mértékben különböző előfeltételezésekben alapulnak és oly mértékben különböző érdeklődés vezette őket, hogy eredményeiket nem tekinthetjük egy összegző metaforaelmélet felhasználható építőköveinek” (Köller 1975: 1–2).

⁴ A metafora elméleti kérdéseivel foglalkozó gyűjteményes kötet bevezetésében az összeállítást is készítő kutató azt állapítja meg, hogy a retorikai-poétikai tradíció felbomlása után századunkban a metafora értelmezésének három megközelítése alakult ki: szemantikai, strukturalista és hermeneutikai (Haverkamp 1983: 5).

⁵ „A »láng« jelentő és a »láng« jelentett közötti viszonyt hívjuk jelentésnek és a »láng« jelentett és a »szerelem« jelentett közöttit szimbolizációnak. A szóképek ekkor a szimbolizálás kódját nyújtják, mert megfogalmazzák az egyik és a másik jelentett közötti, vagy jobban mondva, a szimbolizáló és a szimbolizált közötti lehetséges különböző viszonyokat. A szimbolikus viszony tehát két olyan azonos természetű entitás állandó társulása, amelyek egymástól függetlenül is léteznek” (Todorov 1975: 441).

⁶ Józsa Péter ezt *hamológ-metaforikus* kódznak nevezte és Lévi-Strauss mítoszértelmezéséhez kapcsolódva írta le tulajdonságait (Józsa 1980: 122–160).

⁷ Zsilka János a jelentések átalakulásának és új jelentések keletkezésének magvát a metaforizálódási folyamatban látja. Szemantikai elmélete olyan igei jelentésintegrációra épül, amelyben az eredeti (elsősorban manuális) jelentéshez különböző

- adverbális (határozói) kiegészítések járulnak, és az így létrejövő új, metaforikus szavak jelentései levezethetők az eredeti (érzéki, manuális) szintből (Zsilka 1978, 1990).
- ⁸ „...Minden embernek külön-külön és közösen valamennyinek is van valami olyan célja, aminek érdekében egyes dolgokra törekszik, másokat kerül. S ez – röviden szólva – a boldogság” (Arisztotelész 1982: 25).
- ⁹ Paul Ricoeur a szimbólum (nála ez rejtetten többértelmű kifejezést jelent) egyik megjelenési zónájának tekinti a Rossz elhárító bevallását (Ricoeur 1987: 190).
- ¹⁰ „A »harmadik világ« mint elképzelés és gondolati kép használatában az alábbi motívumokat tudjuk rekonstruálni: a megismerés leegyszerűsítése (komplexitás-redukció), az ismeretlentől való félelem (a kényszerítés leszerelése), a racionálisan kalkulált jövő utáni vágy, kitartó aggodás, jogosságigény (megerősítés és legitimáció), elfojtás (elhatárolódás) és a felelősség visszautasítása, önerősítés, dominanciára törekvés és a fölény megerősítése, menekülés és egy egzotikus-romantikus alternatíva” (Wesel 1991: 80).
- ¹¹ „A metafora manipulatív funkciójának kutatása azt mutatja, hogy ez különösen akkor hatásos, ha a manipulátornak sikerül címzettjeinek metanyelvi reflexióját legalább tendenciájába kikapcsolni. Ez esetben a metafora elveszti modell szerepét, és így az általa létrehozott két tárgyterület között strukturális analógia is fokozatosan megszűnik pusztán hipotetikus lenni. Metaforikus szavak képzése révén a metaforák kölcsönösen erősítik egymást, ami végül elvezet az analógias kényszerek területére, ahol aztán mindenféle fenntartás megszűnik. Különösen akkor lehet eredményes a manipulált metaforák elfogadásánál a metanyelvi reflexió redukálása, ha a szavak értékelő sajátosságát arra használják, hogy polárisan képzett reflexiók struktúrákat hoznak létre. Ettől a manipulatív nyelv címzettjei csak igen nehezen tudnak megszabadulni” (Köller 1975: 331).
- ¹² Az elemzés a marburgi egyetemen készült disszertáció, kéziratban olvasható. Elemzésemben Mittelberg munkáját Köller interpretációja alapján mutatom be (Köller 1975).

IRODALOM

- Arisztotelész 1982. *Rétorika*. Fordította: Adamik Tamás. Budapest: Gondolat Kiadó
- Blumenberg, von Hans 1983. *Paradigmen zu einer Metaphorologie*.
In: Anselm Haverkamp (Hrsg.): *Theorie der Metapher*.
Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 285–315.
- Bourdieu, Pierre 1987. A politikai mező. *Valóság*, 1, 110–115.
- Breton, Stanislas 1993. A metaforális rendről. *Műhely*, 2, 36–39.
- Dieckmann, Walther 1969. *Sprache in der Politik*.
Heidelberg: Carl Winter Universität Verlag
- Edelman, Murray 1964. *The Symbolic Uses of Politics*.
Urbana: University of Illinois Press
- 1971. *Politics as Symbolical Action. Mass Arousal and Quiescence*.
Chicago: Markham Publishing Company.
- 1976. *Politik als Ritual. Die symbolische Funktion staatlicher Institutionen und politischen Handelns*. Frankfurt am Main–New York: Campus Verlag.
Kapitál 9: Metapheren und Sprachformen.
- Elder, Charles–Roger Cobb 1983. *The political Uses of Symbols*.
New York–London: Longman
- Geertz, Clifford 1994. Az ideológia mint kulturális rendszer.
In: Clifford Geertz: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*.
Budapest: Századvég Kiadó, 22–62.

- Haverkamp, von Anselm 1983. Einleitung in die Theorie der Metapher.
In: Anselm Haverkamp (Hrsg.): *Theorie der Metapher*.
Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1–27.
- Horváth Katalin 1990. Megnevezés és metaforizálódás.
In: Havas Ferenc–Horváth Katalin–Ladányi Mária (szerk.): *Emlékkönyv*.
Budapest: ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke, 102–107.
- Jakobson, Roman 1972. *Hang–jel–vers*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Jäger, H-W. 1971. *Politische Metaphorik im Jakobinismus und im Vormärz*. Stuttgart
- Johnson, Mark–George Lakoff 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago–London
- 1992. Mindennapi metaforáink. In: *Műhely*, 4, 46–49.
- Józsa Péter 1980. *Lévi-Strauss, strukturalizmus, szemiotika*.
Budapest: Akadémiai Kiadó
- Karácsony András 1993. *Bevezetés a tudásszociológiába*.
Miskolci Egyetem. Szociológiai Tanszék. Kézirat.
- Kelemen Sándor 1990. A synekdoché elve.
In: Havas Ferenc–Horváth Katalin–Ladányi Mária (szerk.): *Emlékkönyv*.
Budapest: ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke, 135–137.
- Klaus, G. 1971. *Sprache der Politik*. Berlin
- 1972. *Die Macht des Wortes. Eine erkenntnis-theoretisch-pragmatisches Traktat*.
Berlin (6. kiadás)
- Klemperer, Victor 1984. *A Harmadik Birodalom nyelve*.
Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Koselleck, Reinhart 1979. Zur historisch-politischen Semantik asymmetrischer
Gegenbegriffe. In: Reinhart Koselleck: *Vergangene Zukunft. Zur Semantik
geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 211–259.
- Köller, Wilhelm 1975. *Semiotik und Metapher. Untersuchungen
zur grammatischen Struktur und kommunikativen Funktion von Metaphern*.
Stuttgart: J. B. Metzler Verlag
- Levin, J. I. 1964. Az orosz metafora struktúrája.
In: Hankiss Elemér (szerk.): *Strukturalizmus*. Második kötet.
Budapest: Európa Könyvkiadó, 173–182.
- Minoque, Kenneth 1986. Habermas és a beszédközpontúság. In: *Tájékoztató*.
Budapest: Kiadja a Tömegkommunikációs Kutatóközpont, (XVII. évf.) 5.
- Mittelberg, E. 1967. *Wortschatz und Syntax der Bild-Zeitung*. Dissertation. Marburg
- Pethő Sándor 1993. *Norma és kivétel. Carl Schmitt útja a totális állam felé*.
Budapest: MTA Filozófiai Intézet. Doxa Könyvek
- Platón 1970. *Az állam*. Fordította: Jánossy István. Budapest: Gondolat Kiadó
- Ricoeur, Paul 1983. Die Metapher und das Hauptproblem der Hermeneutik.
In: Anselm Haverkamp (Hrsg.) *Theorie der Metapher*.
Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 356–375.
- 1987. A nyelvről, a szimbólumról és az interpretációról.
Fordította: Martonyi Éva. In: *A hermeneutika elmélete*.
I–II. Szeged: József Attila Tudományegyetem, 179–198.
- Sapir, J. David 1977. The Anatomy of Metaphor.
In: David Sapir–J. Christopher Crocker (eds.): *The Social Use of Metaphor.
Essays on the Anthropology of Rhetoric*. University of Pennsylvania Press, 3–32.
- Schmitt, Carl 1987. *Der Begriff des Politischen Berlin*. (5. kiadás)
- Todorov, Tzvetov 1975. Szinekdoché. In: Horányi Özséb–Szépe György (szerk.):
A jel tudománya. Budapest: Gondolat Kiadó, 435–447.
- Weinrich, H. 1963. Semantik der kühnen Metapher. In: *Deutsche Vierteljahresschrift
für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, 37, 325–344.

- Wesel, Reinhard 1991. Entwicklungspolitische Rhetorik: Kognitive Strukturen in Phänomenbereich »Dritte Welt« und ihre symbolische Politisierung zwischen euphorischer Projektion und Bedrohungsängsten.
In: Manfred Opp de Hipt–Erich Latniak: *Sprache statt Politik?*
Opladen: Westdeutscher Verlag, 66–90.
- Winckler, L. 1970. *Studien zur gesellschaftliche Funktion faschistischer Sprache.*
Frankfurt am Main
- Zsilka János 1978. *Jelentés-integráció.* Budapest: Akadémiai Kiadó
— 1990. *Szemantika.* Budapest: Tankönyvkiadó

